

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. С. 54.

³¹ Надлер В. К. Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в. Харьков, 1864. С. 145

³² Кульбакин С. М. Пётр Хельицкий – чешский Толстой XV-го столетия... С. 54-55.

³³ Там само. 56, 59.

³⁴ Там само. С. 62.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. С. 65.

³⁷ Там само. С. 66.

³⁸ Кульбакин С. М. Отчет о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского университета. 1911. № 1. С. 5.

Д. С. Гордієнко (Київ)

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» ВОЛОДИМИРА ПЕРЕТЦА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ

Українська медієвістика, попри поодинокі спроби в Україні та діаспорі, й досі не має власного корпусу середньовічних джерел. Немає підстав говорити й про українську медієвістичну археографію як цілісне явище. Публікації середньовічних пам'яток з'являлися, як правило, спорадично з ініціативи окремих науковців, виходячи з власних наукових інтересів. Однією з найпомітніших публікацій середньовічних пам'яток 1920-х років в українській медієвістиці стала монографія академіка Володимира Перетца «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар» (К., 1926).

На монографію жваво відгукнулася критика – українська та іноземна. З українських авторів рецензії подали М. Марковський у «Записках історично-філологічного відділу ВУАН» (кн. IX, 1926), М. Гудзій (*Zeitschrift für slavische Philologie*, 1927, В. IV, Н. 3/4) та В. Ржіга в «Україні» (кн. III, 1927). Окрім рецензії на монографію останній подав і відгук на збірку статей В. Перетца, що не увійшли у монографію і були опубліковані окремо під заголовком «К изучению "Слова о полку Игореве"» (Ленінград, 1926). З іноземців на монографію відгукнулися М. Сперанський (*Slavia*, 1927, г. VI, §. 1), С. Розанов (*Известия Отделения русского языка и словесности*, 1927, т. XXXII) та Г. Ільїнський (*Slavia*, 1929, г. VIII, §. 3). Значну увагу

«Слову» В. Перетца присвятив і М. Волтнер у своєму огляді давньоросійського та давньоукраїнського літературознавства за 1926–1936 рр.¹ Книга була помічена і в наукових колах української еміграції. Зокрема вона змусила Миколу Аркаса-Молодшого внести правки в його вже готовий переспів «Слова о полку Ігоревім»², а митрополит Іларіон Огієнко назвав монографію В. Перетца «цінною працею»³.

На сьогодні доробок В. Перетца з дослідження «Слова» знайшов високу оцінку у словознавстві⁴. Безпосередньо монографії «Слово о полку Ігоревім» В. Перетца присвятили статті Л. Дмитрієв⁵ та А. Шаповал⁶. Стаття Л. Дмитрієва стосувалася 50-річного ювілею видання, проте автор аналізував не саме видання, а російський «оригінал», який у деталях відрізняється від опублікованого українського тексту. А. Шаповал подав зовнішню історію, «кухню» підготовки видання, не звертаючись до тексту самої книги. Однак, в історії української археографії монографія В. Перетца все ще не знайшла свого висвітлення. Звернення до монографії під цим кутом зору та документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського дають змогу частково розкрити археографічну складову «Слова о полку Ігоревім» В. Перетца.

Володимир Перетц був одночасно академіком Всеукраїнської Академії Наук (далі – ВУАН) та Петербурзької академії наук. Працю над виданням «Слова» дослідник завершив у 1924 р. і первісно мав намір опублікувати її під раменами АН «по-московському»⁷. Праця мала вийти як ювілейне видання до 200-річчя Російської академії наук, однак цей проєкт не був реалізований. У цей час вчений отримав пропозицію опублікувати її в Києві під егідою ВУАН. Саме на той час, з поверненням М. Грушевського з еміграції, Археографічна комісія ВУАН значно активізувала свою діяльність, основну увагу спрямувавши на вивчення та публікацію пам'яток козацької України та документів ХІХ – початку ХХ ст.⁸ Не останню роль відіграло і суперництво між Академіями. Хоча офіційно соцзмагання ще не були оголошені, суперництво між Академіями набирало обертів, і хоча Російську академію негласно не можна було викликати на змагання, а Білоруська академія наук ігнорувала чи боялася вступати в боротьбу з ВУАН⁹, можливість опублікувати «Слово о полку Ігоревім» під егідою ВУАН не лише додавала авторитету, а й стверджувала Українську Академію як самостійну й самодостатню наукову інституцію.

Таким чином, після відмови АН, на початку осені 1925 р. В. Перетц привіз у Київ рукопис монографії, про що повідомив академіка Агатангела Кримського, висловивши прохання посприяти виданню книги¹⁰. Оригінал рукопису, що нині зберігається у фонді

Сергія Маслова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 33, од. зб. 8044), має назву «Слово о полку Игореве. Памятник Феодальной *Украины*-Руси XII века. Введение. Текст. Комментарий», при цьому «Украины» вписано автором від руки. Рукопис має 459 аркушів, археографічна передмова та текст самого «Слова» написані від руки, коментарі – машинописом. Відповідно до записки С. Маслова П. Іванцю, рукопис після публікації монографії мав бути повернений автору¹¹, однак залишився у Києві в Маслова.

Оскільки на той час В. Перетц мешкав у Ленінграді і йому було складно безпосередньо опікуватися підготовкою видання, вчений звернувся до свого колишнього учня Сергія Маслова, щоб той взяв на себе нагляд за цим процесом: «Ваша роль у виданні мого “Слова” – роль *автора*, оскільки я не буду читати кор[ектур], то Вас *прошу бути вирішувачем усіх сумнівів і уповноважую Вас на все*, тому що переконаний, що інтереси книги Ви захистите від випадковостей не менше, ніж я»¹².

Не лише моральний обов'язок учня перед учителем, а й матеріальний інтерес змусив С. Маслова погодитись взяти на себе цю кропітку й відповідальну працю. На той час українські науковці жили злиденно і хапалися за будь-яку можливість підзаробити. Ситуація С. Маслова ускладнювалася ще й хворобою сина, на лікування якого йшли великі кошти. Тому він не лише погодився залишити собі частину гонорару В. Перетца, а залишив собі весь гонорар¹³, окрім 100 авторських примірників, які були надіслані автору в Ленінград.

Рукопис містив одруки, незакриті лапки та нерозбірливі слова (почерк В. Перетца взагалі не дуже розбірливий). Це змушувало С. Маслова звертатись до видань «Слова», інших давніх українських пам'яток та консультиватися з колегами. В одному ж місці С. Маслов виправив оригінальне «XVI ст.» на «XII ст.». В машинописі було «...мати “рукопис” XV–XVI вв. – ще не визначає мати автентичний “текст” пам'ятки XVI віку» – останню дату С. Маслов виправив на «XII ст.»: «Мені видалося, що в оригіналі переписувач в останній даті зробив помилку, написавши XVI замість XII. І я в коректурі виправив XVI на XII, виходячи з тієї думки, що Мус. Пушк[ін] та його співробітники прагнули дати текст “Слова” в його первісному, найдавнішому вигляді»¹⁴. Однак проконсультувавшись з В. Резановим та С. Єфремовим, останні висловились за «XVI ст.», та було вже пізно – третій аркуш, де містилася ця фраза, був віддрукований і він так і залишився з висловом: «ще не визначає мати автентичний “текст”

пам'ятки XII віку»¹⁵. Проте, видається, що С. Маслов таки мав рацію, на що вказує й відсутність цієї «помилки» у кінцевих «Поправках».

Рукопис був написаний «по-московському» і потребував перекладу українською мовою. В. Перетцу йшлося, «щоби книга вийшло доброю мовою»¹⁶. Цю частину роботи С. Єфремов доручив «найкращому київському перекладачеві» П. Іванцю¹⁷. Ситуація ускладнювалася тим, що на той час ще не був вироблений єдиний український правопис і різні видавництва, зокрема Академії Наук, працювали згідно локальної традиції. Відтак у сумнівних чи складних випадках перекладу В. Перетц просив С. Маслова звертатися за консультацією до А. Кримського, якщо ж у того «не буде часу», – звертатись до Є. Тимченка¹⁸. Окремо В. Перетц просив С. Маслова орієнтуватися на галицьку традицію, яка менше ніж надніпрянська вживає зменшувальних слів¹⁹, однак був змушений змиритися з київською тогочасною «модою»²⁰ і у виданні збереглися зменшувальні форми слів, на кшталт *кожнісінький, самісінько, однаковісінько, даремнісінько*²¹ тощо. Проте вдалося відстояти написання «феодальний» замість вживаного тоді в Києві «февдальний», на тій підставі, що це слово походить від латинського *feôd*²². Іншою проблемою була передача особових імен, наприклад, Іоанн Предтеча чи Йван Головосіка, Феодосій Печерський чи Тодось Печерський, Даниїл Заточник чи Данило В'язка, у підході до вирішення якої С. Маслов розійшовся навіть з С. Єфремовим²³. Прохання ж В. Перетца зберегти цитати в оригіналі²⁴, за сприяння С. Маслова, який у деяких місцях заново «відтворив російський текст»²⁵, у перекладі було дотримано. При цьому збережено в оригіналі й франкомовні цитати²⁶, що, попри задекларовану орієнтацію видання на широку читацьку аудиторію²⁷, ускладнило сприйняття тексту.

Та попри всі складнощі, український переклад був здійснений на високому рівні, що відмітили й рецензенти видання. Так, М. Марковський писав: «Треба визнати, що перекладено добре: щиро народня, барвиста, соковита мова перекладу робить те, що, читаючи переклад “Слова”, не почуваш, щоб це був переклад. Той блискучий літературний стиль, яким визначаються писання акад. Перетца, нічого не тратить в українському вбранні»²⁸.

Безпосередньо видавничим процесом опікувався прийомний син академіка Кримського Микола Левченко – на той час завідувач видавництва ВУАН, який залучив до набору гранок не одного, а трьох наборщиків²⁹, що дало змогу прискорити підготовку макету видання. Проте це мало й негативний бік. Типографія потребувала «цивільний шрифт» для інших видань, «слов'янський шрифт» на той час ще не був

затребуваний, однак «слов'янська частина» друкувалася разом із «цивільною» і це ускладнювало листовне узгодження з автором коректур оригіналу пам'ятки. Також М. Левченко пропонував розмістити на палітурці рамку, стилізовану під давні українські рукописні книги³⁰. Цю пропозицію С. Маслов і В. Перетц категорично відкинули як «провінційний несмак»³¹ і книга вийшла в строгому академічному оформленні.

Хоча, за словами С. Маслова, «й Іванець, і Левченко дуже уважно ставляться до роботи» і «всі вказівки виконують точно»³², враховуючи складність та важливість видання, в тій чи тій мірі до видання була залучена ще ціла низка київських науковців. Насамперед це незмінний секретар ВУАН академік А. Кримський та академік С. Єфремов. Всім ним автор висловив подяку, особливо С. Маслову, «що витратив силу цінного часу й праці, роздобуваючи потрібні джерельні відомості, читаючи коректури та й узагалі заступаючи автора книжки»³³. Однак згодом, очевидно після сфабрикованої окупантами проти української інтелігенції «Справи Спілки Визволення України», ім'я Сергія Єфремова у бібліотечних примірниках було ретельно затушовано білою фарбою (мал. 1), хоча саме йому В. Перетц надіслав листа з подякою Українській Академії Наук за видання монографії³⁴.

Праця над виданням «Слова» В. Перетца відкрила С. Маслову дорогу в дійсні члени ВУАН, про що особисто просив В. Перетц С. Єфремова та А. Кримського³⁵. З приходом в Академію С. Маслова як штатного співробітника значно поживавилася пошукова діяльність та вивчення середньовічних українських пам'яток, продовжив вчений і власні дослідження «Слова», своєрідним підсумком яких стала антологія «Слово о плъку Игоревѣ в українських художніх перекладах і переспівах ХІХ–ХХ ст.» (К., 1953).

Монографія В. Перетца «Слово о полку Ігоревім» вийшла друком навесні 1926 р. Видання цього шедевр середньовічної української літератури стало знаменною і рубіжною подією у вивченні пам'ятки в українському та загалом світовому словознавстві. Водночас це була підсумкова праця багаторічних студій над «Словом» самого В. Перетца. До публікації «Слова» автор підійшов з величезним досвідом вивчення пам'яток середньовічного та ранньомодерного українського письменства. «Слову» були присвячені численні лекції В. Перетца, прочитані ним студентам Київського, Ленінградського та Самарського університетів³⁶, тема «Слова» порушувалась на заняттях філологічного Семінарію в Києві, а з 1922 р. «Слово» займає центральне місце в його наукових дослідженнях³⁷, власне тоді була

опублікована перша спеціальна стаття «Заметки к тексту “Слова о полку Игореве”»³⁸, а якій автор подав низку власних кон'єктур до «темних» місць пам'ятки та навів цілу низку цитат зі слова у східноєвропейських пам'ятках пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Ці напрацювання були використані ним при коментування тексту пам'ятки у публікації 1926 р.

Книга складається з трьох частин: 1) вступу – дослідницьких статей, що розкривають дискусійні питання вивчення й розуміння пам'ятки, 2) самого тексту «Слова» та 3) ґрунтовних коментарів до пам'ятки. Як додаток подані уривки з джерел, що оповідають про похід новгород-сіверського князя Ігоря на половців 1185 р.: з Київського літопису (Іпатіївського); Густинського літопису; «Кройніки» Теодосія Софоновича 1672 р. та «Истории российской» В. Татищева.

1) Вступна частина видання (с. 1–88) являє собою самостійну монографію з дослідження «Слова», в якій порушуються археографічні та джерелознавчі питання. Перший параграф «Феодална Україна-Русь XI–XIII вв.» розкриває контекст виникнення та побутування поеми в середньовічній українській культурі. В. Перетц одним з перших чітко проголосив князівсько-дружинний прошарок як середовище виникнення «Слова»³⁹, тим самим віднісши поему до двірцевого, а не народного циклу. Проте дискусійно звучить теза автора про «типовий феодалний лад» на Україні-Русі⁴⁰. Порівнюючи соціально-політичний устрій середньовічної України та Західної Європи, автор зазначає: «Знаючи літопис, ми не можемо більше ідеалізувати цю Україну-Русь, що завдяки неминучим історичним умовам свого існування й економічним умовам була навіть іще некультурніша як середньовічна феодална Європа XII віку». І це ще більше підносить велич «Слова», що виникло «немов оаза ясна та прохолодна, серед пустелі, кривавої туманом повитої»⁴¹. Літературний (книжний) контекст дається в параграфі 9, а народнопісенний – у § 10. В. Перетц відносить «Слово» до книжної традиції, що вплинула на уснонародну, а не навпаки. Суто літературними прийомами автор уважає й використання імен поганських богів, що жодним чином не свідчить про релігійний дуалізм автора чи українського суспільства кінця XII ст. загалом (§ 11)⁴². З князівського, книжного оточення походив і автор «Слова» (§ 8), ім'я якого, проте, В. Перетц не намагається встановити.

Другий параграф описує історію віднайдення «Слова», а з третього автор розпочинає камеральне опрацювання пам'ятки. Рукопис «Слова» А. Мусіна-Пушкіна дослідник впевнено датує

початком XVI ст.⁴³, на що вказує півустанов пам'ятки, що інколи переходить у скоропис. Зупиняється В. Перетц на аналізі точності видання 1800 р. (*П*) та катерининської копії (*К*) (§ 4). На відміну від усталеної думки, дослідник не віддає перевагу виданню 1800 р., а відмічає їхню релевантність: «обидві копії однаковісінько важать, бо зобопільно доповнюють одна одну, обопільно виправляючи читання окремих слів»⁴⁴, а в деяких випадках катерининська копія, на думку автора, виявляється навіть точнішою: «В *К* є помилки, але немає навмисних перероблювань; про *П* цього сказати не можна»⁴⁵. У п'ятому параграфі В. Перетц реконструює рукописну традицію «Слова». Первісний текст автор датує 1187 р., вважаючи, що «Слово» написано одразу по свіжих слідах, «а не записано за пізнішим усним переказом, й не складено з кількох частин»⁴⁶. Хоча пам'ятка збереглася в єдиному списку, В. Перетц наводить запозичення зі «Слова» в інших давніх пам'ятках, – літописних та літературних, і приходить до висновку, що на кінець XIV – початок XV ст. «було скількісь списків “Слова”»⁴⁷.

На жаль, з невідомих причин не вдалося опублікувати у вступі чотири параграфи, хоча В. Перетц окремо про це просив С. Маслова і навіть погоджувався сам оплатити здороження видання⁴⁸. Ці параграфи вийшли окремо і згодом були об'єднані в одній збірці статей під назвою «К изучению “Слова о полку Игореве”» (Ленинград, 1926). Це дослідження «Новейшая литература о “Слове” (1911–1923)»; «“Слово” и Библия»; «“Слово” и “Повесть о разорении Иерусалима” Иосифа Флавия» та «Эпитеты в “Слове” и в устной традиции».

2) Вже Л. Дмитрієв відмічав, що видання «Слова» В. Перетцом стало «оригінальним текстологічним експериментом»⁴⁹. Пам'ятка опублікована двома реєстрами (мал. 2). Зверху подається уявний/реконструйований В. Перетцом текст «Слова», яким він мав би бути на початок XV ст., себто відтворювався текст списку, що передував списку А. Мусіна-Пушкіна⁵⁰. До реконструкції тексту дослідник підходив обережно, не дозволяючи собі «ані відважних перестановок, ані фантастичних кон'єктур»⁵¹.

На основі багаторічного досвіду вивчення оригінальних пізньосередньовічних пам'яток, автор відтворював пам'ятку за зразками епохи: текст було поділено на 38 рівних частин з заглавними літерами та кінцівками, по 18 рядків, написаних півустановом на кожній сторінці, з використанням орфографії того часу, включаючи виносні літери та титла. Допускав автор і деякі перестановки тексту, там, де на його думку були поплутані сторінки пізнішими переписувачами.

КІНЦЕВЕ СЛОВО.

ЦЮ книгу автор написав був по-московському, адже малося на думці друкувати її в Ленінграді. Та, дякувати Історично-Філологічному Відділові Української Академії Наук, знов-же й її Неодмінному Секретареві, пощастило видати цей твір у Києві. Річ зрозумілива, друкувати випадало його вже не інакшою якою мовою, тільки українською. Працю перекладено й — треба сказати — дуже швидко. Отож, пускаючи „Слово“ між люди, не могу я не згадати за тих помічників моїх, що допомагали з'явитися йому в світ. Маю за лобу повинність од щирого серця подякувати: перекладачеві П. Г. Іванцеві, що як-найкраще виконав своє таки дуже й дуже нелегке завдання; акад. Аг. Е. Кримському й — вони-бо, віддавна зо мною приятелюючи, уважливо поставилися до моєї праці, подаючи перекладачеві потрібні поради в сумнівних місцях; М. З. Левченкові, що дбав за технічний бік видання, й, нарешті, проф. С. Й. Маслову, що витратив силу цінного часу й праці, роздобуваючи потрібні джерельні відомості, читаючи коректури та й узагалі заступаючи відсутнього автора книжки.

20 лютого року 1926.

Мал. 1. Сторінка монографії В. Перетца з «Кінцевим словом», в якому замальовано ім'я Сергія Єфремова

арк. 1.

СЛОВО О ПЪЛКѢ ИГОРЕВѢ
ИГОРЯ СНА СЪЛЪЧЬСЛАВЛЯ
ВНОУКА ОЛЪГОВА.

Не лѣпо ли ны бѣше братіе
науати старымъ словесы.
троины повѣстїи о пълкѣ
Игоревѣ. Игоря Стѣславича.
Науати сѧ тѣ пѣсни по былин-
намъ се времени а не по за-
мысленію Бояню. Боя бо вѣщї
аще кому хотѣше пѣ творити.
то рѣчкѣшеса мню по дре-
ву. сѣрымъ вълкомъ по земли. шиз-
ымъ оло по облакы. Помънашеть
бо рѣ пѣрвыхъ време оусобицѣхъ.
Тогда пушцѣшеть. ꙗ. соколовъ
на стадо лебедѣхъ. которы

I. Заснів. [Слово о пълку¹ Игоревѣ Игоря сына Святъславля внука Ольгова]. „Не лѣпо ли ны бѣшеть², братіе, начати³ старыми словесы трудныхъ повѣстїй о пълку⁴ Игоревѣ, Игоря Святъславича?⁵ Начяти⁶ же ся тѣмъ⁷ пѣсни по былинамъ⁸ сего времени, а не по замысленію Бояню. Бояню бо вѣщїй аще кому хотяше пѣснь⁹ творити, то растѣкашеть ся¹⁰ мысію¹¹ по древу, сѣрымъ вълкомъ¹² по земли, шизымъ^{12а} орломъ подь облакы. Помняшеть¹³ бо, рече¹⁴, пѣрвыхъ¹⁵ временъ усобицѣхъ¹⁶. Тогда пушцѣшеть¹⁷ ꙗко соколовъ¹⁸ на стадо лебедѣй¹⁹: которы²⁰ |

[] Можлива річ, що заголовок вигадали перші видавці. ¹) П; К полку. ²) П; К бѣшеть, Тіх. бѣше. ³) П; К начати. ⁴) П; К полку. ⁵) К; П Святъславича. ⁶) П К начати. ⁷) П тѣмъ; К тѣ; Тіх. тѣ. ⁸) П; К былинамъ. ⁹) П; К пѣснь. ¹⁰) П растѣкашеться, К растекашеться. ¹¹) Карелк.; П К мыслію. ¹²) П; К волкомъ. ^{12а}) Малін. шизмъ. ¹³) П; К помняшеть. ¹⁴) Тіх. рѣ; П речь, К рѣчь. ¹⁵) П; К пѣрвыхъ. ¹⁶) П; К усобицѣхъ. ¹⁷) П; К 10-ть. ¹⁸) П; К соколовъ. ¹⁹) П; К лебедей. ²⁰) В с. Мілл.; П К которы.

Мал. 2. Перша сторінка публікації тексту «Слова о полку Ігоревім»

Реконструйований текст набирався рядок в рядок, літера в літеру, точно як було написано в оригіналі рукопису В. Перетца. Орієнтації на рукописний оригінал дотримувались і при наборі археографічного тексту та підрядкових коментарів⁵². Технічні можливості типографії Академії Наук, що перейшла до Академії від Києво-Печерської лаври, давали можливість друкувати одразу двома кольорами. Двома кольорами – червоним та коричневим чорнилами – був написаний і рукопис тексту пам'ятки В. Перетца. Цю особливість зберегли при публікації: заголовок та деякі літери, відповідно до оригіналу, друкувалися червоною, решта – звичайною чорною фарбою. Для публікації реконструйованого тексту початку XV ст. лаврський «слов'янський шрифт» не підходив. Він був надто жирний і не містив виносних літер та титл. За пропозицією В. Перетца «слов'янський шрифт» позичили в типографії Кульженка⁵³, яка здавня видавала подібні тексти і мала всі потрібні шрифти. Натомість «археографічний текст», що подавався на долі сторінки, набирався звичайним шрифтом зі збереженням «і» та «ѣ». В його основу дослідник поклав перше видання, доповнене катерининською копією, виписками Н. Карамзіна та А. Малиновського, максимально повно враховуючи прийнятні для автора кон'юнктури, «проминаючи тільки живовидячки фантастичні»⁵⁴.

Попри всю умовність реконструкції, вона заслуговує на увагу, тим більше, коли запропонована першорядним дослідником. Однак, слабким місцем відтворення зовнішнього вигляду пам'ятки є спирання на іншу реконструкцію – віднесення «протографу» Мусін-Пушкінського списку саме до початку XV ст.

3) Лексичний та текстологічний коментар до пам'ятки являє собою своєрідну енциклопедію словознавства на середину 1920-х років, що було відмічено вже рецензентами книги⁵⁵. Лексичний коментар подано якнайповніше: «Щоб читач зрозумів “Слово”, повинен він виразнісінько уявляти, що визначають його вислови в різних комбінаціях. А вже-ж у XII віці декотрі слова, співзвучні сьогочасним, визначали зовсім інше (прим., жалоці, жир, життя, тощо)»⁵⁶. Для коментаря «Слова» В. Перетц використав ледь не всю наявну на той час літературу, за висновками І. Єрьоміна, праця В. Перетца стала своєрідним підсумком всіх досягнень філологічної науки у вивченні «Слова»⁵⁷. Автор давав ретельні пояснення до складних місць пам'ятки. За потреби обґрунтовував вибір тієї чи тієї кон'юнктури і обов'язково подавав авторів відповідних досліджень чи ідей.

Після тексту пам'ятки В. Перетц подав текстологічний коментар (с. 131–330), що складається з 21 сюжету. Це такі, наприклад, дискусійні питання, як «Сонячне потьмарення», «Спомини про Олегові походи», «Ярославни плач-тужиння» тощо, коментарі до яких фактично є окремими статтями.

Своїми ґрунтовними коментарями, як наголосив Г. Ільїнський, автор обґрунтовано заперечив будь-який скептицизм щодо оригінальності пам'ятки⁵⁸. І через сто років по виході книги актуальним залишається й висновок В. Адріанової-Перетц, що автором поданий найповніший підбір паралелей до фразеології та лексики «Слова» з пам'яток літератури XI–XII ст. та усної народної поезії⁵⁹.

Певним чином публікація «Слова» Українською Академією Наук дала поштовх ініціативі В. Перетца заснувати при ВУАН Комісію давнього українського письменства. З відповідною пропозицією вчений звернувся до Історико-філологічного відділу вже наступного по виході монографії 1927 року. Прикметно, що й заступником голови Комісії, за пропозицією В. Перетца, було обрано С. Маслова⁶⁰, який відіграв ключову роль у підготовці видання «Слова». Перед Комісією давнього українського письменства ставилося завдання пошуку, опрацювання та видання пам'яток української літератури XI–XVIII ст., що руйнувало советські концепції «спільної киеворуської спадщини». Тим самим у звинуваченні НКВД В. Перетца в «українському націоналізмі» були «реальні підстави», адже він руйнував концепції російського шовінізму, чого було достатньо, щоб звинуватити в будь-яких гріхах проти советської влади. Очевидно, не лишилась непоміченою советськими каральними органами й «українізація», точніше дерусифікація «Слова о полку Ігоревім», як помітили це російські рецензенти, що замінили «Україна-Русь» видання на «Южная Русь»⁶¹, що не одне й те саме. В. Перетц зазнав репресій (був реабілітований лише в 1957 р.), але його монографія «Слово о полку Ігоревім...» не була заборонена, що було нетиповим явищем у подібних випадках і пояснюється, ймовірно, значним резонансом у наукових колах появи книги.

Комісія давнього українського письменства мала провадити пошук пам'яток як в українських архівосховищах та бібліотеках, так і в білоруських та московських. Прикметно, що перше видання Комісії було своєрідним продовженням «Слова», ним стало дослідження С. Богуславського «Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса і Гліба (розвідка й тексти)» (К., 1928). Словознавчу тематику В. Перетц порушував і на засіданнях Комісії, зокрема у 1930 р. він виголосив доповідь «До методології дослідів стилю: "Слово о полку

Ігоревім» і «Толкові пророки»⁶². Досвід роботи над «Словом о полку Ігоревім» ліг в основу й вироблення «Правил видання пам'яток давнього українського письменства»⁶³, що відкривало перспективи розвитку української медієвістичної археографії. Однак розгром української науки на початку 1930-х років унеможливив нормальний розвиток української історіографії, на довгі роки «поховавши» медієвістичну археографію в Україні, що надалі могла вільно розвиватися хіба що в еміграції, обмеженої у вільному доступі до архівосховищ, в яких зберігалися українські середньовічні пам'ятки.

Попри те, що ВУАН вдалося реалізувати кілька медієвістичних археографічних проєктів, окрім згаданих можна, наприклад, назвати ще «Києво-Печерський патерик» Д. Абрамовича (К., 1930) та «Руську Правду» С. Юшкова (К., 1935), за обширом та глибиною наукового опрацювання досвід В. Перетца залишився одним та унікальним. В. Перетц захопив на «Слово» ще в студентські роки під впливом лекцій О. Соболевського, присвячених «Слову о полку Ігоревім». Вчений мріяв знайти новий список пам'ятки, що замінив би згорілий список Мусіна-Пушкіна⁶⁴. Знайти новий список «Слова» В. Перетцу не вдалося і він реконструював його, присвятивши видання пам'яті свого вчителя – Олекси Соболевського⁶⁵.

¹ Woltner M. Die altrussische und altukrainische Literaturforschung in den Jahren 1926–1936 // Zeitschrift für slavische Philologie. 1937. В. 14. Н. 1/2. S. 126–132.

² Дума про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 році / Переспів Миколи Аркаса; публікація Дмитра Гордієнка // Ucrainica Mediaevalia. 2021. Vol. 1. С. 413.

³ Митрополит Іларіон. Слово про Ігорів похід. Літературна монографія. Вид. 2-е, доповнене. Вінніпег, 1967. С. 142.

⁴ Дмитриев Л. А. Перетц Владимир Николаевич // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». В 5-т. Санкт-Петербург, 1995. Т. 4. С. 83–86; Булахов М. Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: Крат. энцикл. слов. Минск, 1989. С. 173.

⁵ Дмитриев Л. А. Книга академика В. Н. Перетца «Слово о полку Игоревім – пам'ятка феодальної України-Руси XII віку» (К 50-летию издания) // Труды Отдела древнерусской литературы. 1976. Т. 31. С. 344–350.

⁶ Шаповал А. І. До історії видання праці В. М. Перетца «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку» // Глобалізація / європеїзація і розвиток національних культур. К., 2016. С. 408–411.

⁷ Перетц В. Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар. К., 1926. С. 353.

-
- ⁸ Кіржасв С. М. Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археографії в Україні. Автореф. ... канд. іст. наук. К., 1994. С. 7, 12.
- ⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. Х. Од. зб. 12429. Арк. 7.
- ¹⁰ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.): У 2 т. К., 2005. Т. 2. С. 164.
- ¹¹ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 8044. Арк. 37зв.
- ¹² Там само. Од. зб. 6088. Арк. 2зв.–3.
- ¹³ Там само. Од. зб. 4923. Арк. 17зв.
- ¹⁴ Там само. Арк. 14зв.
- ¹⁵ Перетц В. Слово о полку Ігоревім. ... С. 35.
- ¹⁶ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 6094. Арк. 1.
- ¹⁷ Там само. Арк. 13.
- ¹⁸ Там само. Арк. 1.
- ¹⁹ Там само. Од. зб. 4923. Арк. 16.
- ²⁰ Там само. Од. зб. 6094. Арк. 13.
- ²¹ Перетц В. Слово о полку Ігоревім. ... С. 3, 5, 12, 27 та ін.
- ²² ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 6088. Арк. 2.
- ²³ Там само. Од. зб. 4923. Арк. 15зв.
- ²⁴ Там само. Од. зб. 6088. Арк. 3.
- ²⁵ Там само. Од. зб. 4927. Арк. 27.
- ²⁶ Перетц В. Слово о полку Ігоревім. ... С. 23–24.
- ²⁷ Там само. С. V.
- ²⁸ Марковський М. [Рец.:] Акад. Володимир Перетц. Слово о полку Ігоревім... // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. 1926. Кн. ІХ. С. 351.
- ²⁹ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 4923. Арк. 16зв.
- ³⁰ Там само. Од. зб. 4927. Арк. 23зв.
- ³¹ Там само. Од. зб. 6088. Арк. 2.
- ³² Там само. Од. зб. 4923. Арк. 17.
- ³³ Перетц В. Слово о полку Ігоревім. ... С. 353.
- ³⁴ Шаповал А. І. До історії видання праці В. М. Перетца... С. 410.
- ³⁵ ІР НБУВ. Ф. 33. Спр. 6094. Арк. 1, 13зв.
- ³⁶ Перетц В. Слово о полку Ігоревім. ... С. Ш.
- ³⁷ Адрианова-Перетц В. П. Владимир Николаевич Перетц (1870–1935) // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. Москва; Ленинград, 1962. С. 229.
- ³⁸ Перетц В. Н. Заметки к тексту «Слова о полку Игореве» // Sertum bibliologicum в честь проф. А. И. Малеина. Петроград, 1922. С. 137–145.
- ³⁹ Перетц В. Слово о полку Ігоревім. ... С. 3–4.
- ⁴⁰ Там само. С. 6.
- ⁴¹ Там само. С. 21.
- ⁴² Ця теза викликала заперечення Л. Дмитрієва: Дмитрисев Л. А. Книга академика В. Н. Перетца... С. 349.
- ⁴³ Перетц В. Слово о полку Ігоревім. ... С. 27.

-
- ⁴⁴ Там само. С. 29.
- ⁴⁵ Там само. С. 33.
- ⁴⁶ Там само. С. 36, 51.
- ⁴⁷ Там само. С. 38.
- ⁴⁸ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 6087. Арк. 1.
- ⁴⁹ Дмитриев Л. А. Книга академика В. Н. Перетца... С. 345.
- ⁵⁰ Перетц В. Слово о полку Игоревім. ... С. 33.
- ⁵¹ Там само. С. III.
- ⁵² ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 4923. Арк. 16.
- ⁵³ Там само. Од. зб. 6088. Арк. 2.
- ⁵⁴ Перетц В. Слово о полку Игоревім. ... С. III.
- ⁵⁵ Ильинский Г. Несколько конъектур к «Слову о полку Игореве». (По поводу труда академика В. Н. Перетца) // *Slavia*. 1929. Т. VIII. Š. 3. S. 649–650.
- ⁵⁶ Перетц В. Слово о полку Игоревім. ... С. IV.
- ⁵⁷ Еремин И. П. «Слово о полку Игореве» в советском литературоведении // Труды Отдела древнерусской литературы. 1948. Т. VI. С. 16.
- ⁵⁸ Ильинский Г. Несколько конъектур к «Слову о полку Игореве». ... S. 650–651.
- ⁵⁹ Адрианова-Перетц В. П. Владимир Николаевич Перетц... С. 230.
- ⁶⁰ Шаповал А. І. Діяльність академіка В. М. Перетца на чолі Комісії давнього українського письменства ВУАН // *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. 2022. Вип. 54. С. 136–137.
- ⁶¹ Наприклад: Ильинский Г. Несколько конъектур к «Слову о полку Игореве». ... S. 650, прим. 1.
- ⁶² Шаповал А. І. Діяльність академіка В. М. Перетца... С. 144, 146.
- ⁶³ ІР НБУВ. Ф. X. Од. зб. 12456. Арк. 1–1зв.
- ⁶⁴ Адрианова-Перетц В. П. Владимир Николаевич Перетц... С. 210.
- ⁶⁵ Перетц В. Слово о полку Игоревім. ... С. II.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOlb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IFE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IFE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О. В., Корчемна І. С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П. М. Біцилли (до дня пам'яті)	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П. А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.	90
<i>Венгер А. Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Немченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Немченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518